# Travessa dels Alps -Annibal

Autor:
Data de publicació: 11-02-2022

El pas dels Alps a través d'Anníbal és un pas important en la marxa cap a Itàlia de l'exèrcit d'Anníbal Barca, duta a terme a finals del 218 aC, a l'inici de la Segona Guerra Púnica desencadenada contra Roma. Aquest viatge precís es va estendre al llarg de quinze dies, durant aproximadament dos-cents quilòmetres recorreguts.

La ruta terrestre a través del sud de la Gàl·lia és l'única possible per portar diverses desenes de milers d'homes des d'Espanya fins a Itàlia. A més, Anníbal esperava trobar aliats entre les tribus gal·les de la Gàl·lia Cisalpina, arribant a un territori mal controlat pels romans. Després de creuar el Llenguadoc i passar pel Roine, Anníbal va evitar enfrontar-se a l'exèrcit d'Escipió va desembarcar a les boques orientals del Roine i va conduir les seves tropes a través dels Alps en deu dies d'aproximació, nou dies d'ascens enmig de tribus hostils, dos dies de reagrupament al pas i quatre dies de descens tallant un camí al vessant, Finalment arribem a la plana del Po. Encara que difícil, la travessia dels Alps per un exèrcit no és excepcional en l'antiguitat. És la figura del seu senyor de la guerra Anníbal i la presència d'elefants el que li donen un alleujament únic i va contribuir a la seva fama.

La ruta que va prendre Anníbal, ja objecte de tesis competidores en l'antiguitat, encara està subjecta a controvèrsia. Totes les hipòtesis plantejades des de l'època del Renaixement, sovint per especialistes però també per autors més imaginatius, es basen en la interpretació dels textos de Polibi, deliberadament vagues, i titul, que de vegades es basa en Polibi, de vegades divergeix, mentre que l'arqueologia no ha proporcionat proves. Ja s'han escrit més d'un miler de llibres sobre el tema. Encara avui, i tot i que ja no es preveu el pas pel Roine i el Col du Grand-Saint-Bernard, diverses teories xoquen, entre un pas a través del Tarentaise i el Col du Petit-Saint-Bernard, o pels passos que uneixen la vall maurienna i la Val de Susa (com el Col Clapier o Savine-Coche), o finalment passatges del sud que prenen la Durance o l'Ubaye o el Guil . Les reconstruccions fetes al segle xx amb uns quants elefants són més proeses mediàtiques i esportives que arguments a favor d'un itinerari. Per a Colette Jourdain-Annequin, "l'historiador ha de resoldre el dubte metòdic i reconèixer que no pot oferir cap prova i, per tant, cap certesa".1.

Resum

Fonts antigues

Els contemporanis d'Anníbal

Diversos historiadors han estat contemporanis de la Segona Guerra Púnica. Alguns, que van seguir el punt de vista cartaginès, com l'historiador Sosylos de Lacedaemonus, que es vanta d'haver ensenyat grec a Anníbal, i Silenos de Kale Aktah, a qui Ciceró considera especialista d'Anníbal.A 1, sembla haver acompanyat Anníbal en el seu viatge de guerraA 2. Altres autors també pro cartaginesos només són coneguts pel seu nom: Chaireas i Eumachos de Nàpols. Tots ells són denunciats per Polibi en particular pel que fa a la travessia dels Alps, i cap dels seus escrits ens ha arribat.2.

Els romans que van lluitar a la Segona Guerra Púnica també van escriure obres històriques sobre aquest tema: Fabius Pictor, Quint Claudi Quadrigarius, Gai Acilius, Luci Cincius Alimentus (presoner d'Anníbal durant diversos anys) i Cató el Vell.3. Aquí de nou, els seus escrits es perden i només són coneguts per algunes cites d'historiadors posteriors, com Coelius, la història del qual, també perduda, prové de Silenos i Cató, i que és una de les fonts de Ria4.

Polibi

Territori dels Al·legats i els Tricores.

Un ostatge grec que viu a Roma des de 168 aC i amic dels Escipos, Polibi és l'autor d'una història de la República Romana que cobreix la Segona Guerra Púnica en el seu llibre III, i el pas dels Alps en els capítols 10 a 12.A 3. Es fa passar per un historiador objectiu, que analitza i ordena les seves fonts. Rebutja, doncs, les exageracions d'obres anteriors que presenten els Alps com un obstacle insalvable i el seu pas com la gesta d'un nou Hèrcules, ajudat per les intervencions divines. Polibi afirma haver conegut testimonis gals i cartaginesos que coneixien Anníbal; es basa en les històries de Sosylos de Lacedaemonus i Silenos de Kalé Akté, mentre les denigra, i diu haver viatjat (començant des d'Itàlia) la ruta seguida per Anníbal5. Malauradament per als historiadors moderns, diu que es nega a carregar la seva narrativa amb detalls i noms geogràfics que els seus lectors no van poder localitzar. El seu relat és, per tant, relativament imprecís, i només nomena dues fites geogràfiques al començament de la travessia: Anníbal passa a través del territori dels Allobroges, una àrea bastant vasta dels Alps del Nord. El punt de partida és la confluència del Roine i un riu que Polibi anomena "Skaras" o "Skaros", i que els traductors identifiquen com l'Isère. A la confluència, els dos rius són paral·lels i envolten una franja de terra anomenada "illa" abans d'unir-se.

Polibi dóna una altra informació geogràfica important, el punt d'arribada de l'expedició: Quan va plantar les seves banderes a les planes del Po i entre els insubres.A 4 » i "Anníbal, que havia arribat a Itàlia amb l'exèrcit que vèiem a dalt, va acampar als peus dels Alps, per donar una mica de descans a les seves tropes... primer va intentar enfrontar-se als taurins, pobles situats als peus dels Alps.A 5. ». Aquests dos pobles eren llavors veïns i en conflicte. La capital dels Taurins, "Taurasia" segons Apià, que és l'únic historiador que la nomenaA 6Va ser destruïda per Anníbal. S'identifica amb l'actual Torí, refundada dos segles més tard pels romans.6.

Finalment, Polibi especifica les distàncies recorredes per Anníbal durant el seu viatgeA 7. Tot i que els expressa aproximant-los en múltiples de dos-cents estadis, els investigadors els converteixen en el quilòmetre més proper: 1.600 estadis o 296 km d'Empúries a la travessia del Roine, 1.400 estadis o 259 km del Roine als peus dels Alps i 1.200 estadis o 222 quilòmetres des de les altures dels Alps fins a la plana d'Itàlia.7.

Ària
Ció va escriure la seva Història Romana sota August, un segle després de Polibi. La seva inspiració és essencialment reservada, per tant més distant de la geografia. Està inspirat en gran part en Polibi i Posidoni d'Apamea.8. Igual que Polibi, Ivi critica els historiadors anteriors, que afirmen una travessia als Alps del Nord pels Alps Penins, que acaba a les Salasses i Liburnians, i no als Taurins. També rebutja Coelius, que passa Anníbal a través dels cremonis d'Iugum.A 8. Aquest Iugum Cremonis és una indicació impossible d'identificar, els topònims moderns que s'hi acosten no es corresponen amb un pas que condueix directament a Itàlia, ja sigui el pas de Grimone entre les valls del Drôme i la Durance, el Mont Crammont prop del pas petit-Saint-Bernard o el mont Grammont al Valais Chablais.9.

Ivi narra la travessia dels Alps en els capítols 30 a 38 del seu llibre XXI. La seva història, més llarga i romàntica que la de Polibi, ocupa la majoria dels elements: així la sortida és d'una confluència del Roine i d'un riu que envolta una terra anomenada "illa", prop dels territoris dels Al·loròbens. Però els manuscrits que van servir per establir el text de Ió donen diverses variants per al nom d'aquest riu: "Arar", "Ibi Arar", "Saras", "Bissaras", "Ibsara", transcrit com "Ibi Isara" pel filòleg del segle XVII Philip Cluwer, un terme conegut pels romans.  A 9 i corresponent a Isère com les "Skaras" de Polibi10,11.

La continuació de Opi dóna altres detalls geogràfics, que estan absents a Polibi i que són particularment problemàtics: després de rebre subministraments dels Al·lòbuls, Anníbal es va girar a l'esquerra cap a la terra dels tricastins, després, seguint la vora de les terres dels Voconces, va arribar al territori dels trigoris, sense trobar cap obstacle per als druentia.A 10. » Segons Serge Lancel, Ivi barreja almenys dues fonts que descriuen rutes diferents.12, o potser té en ment la travessia més curta dels Alps feta per Juli Cèsar el 58 aC.A 11 Pel Coll de Montgenèvre13.

Per entendre el "a l'esquerra", s'ha d'admetre que Anníbal gira i corre al llarg del Roine cap al sud, després es ramifica cap a l'esquerra, de manera que cap a l'est. Livi descriu els druentia com un riu difícil de creuar, no navegable, que flueix en molts braços entre roques i grava, oferint a tot arreu forats i remolins inestables, característiques que corresponen al llit mitjà de la Durance. Aquesta indicació és explotada per autors moderns que proposen una ruta pels Alps del Sud, o es destaca com el ressò de dues tradicions irreconciliables, una de la via des de l'Isère, l'altra des de la Durance.11.

## Autors posteriors

Detall de la taula de Peutinger, itineraris pels Alps Occidentals.

Entre els escriptors posteriors a Opi, Silius Italicus dedica una part important del llibre 3 de la seva èpica al pas dels Alps. Pren les indicacions geogràfiques de Ivi: "l'exèrcit avança a través de la terra dels tricastins, i és portat per camins més fàcils en els camps dels Voconces. Allà, els troncs dels arbres i les restes de roca donen fe de la fúria de la Durance", i descriu el descens esgotador a través de la neu i el gel.A 12. La resta d'autors són breus o incomplets en aquest episodi.14 : Corneli NeposA 13 i ApiaA 6 Mencionar breument el passatge. Dion Cassius només va deixar fragments on faltava la travessia dels Alps. Més tard, Aureli VíctorA 14, OroseA 15 diuen sense més detalls que Anníbal va fer el seu camí a través dels Alps, mentre que Ammien Marcellin condensa en un text confús l'aproximació pels Alps Penins, el viatge partint dels Tricastins i després al llarg del territori dels Voconces, l'obertura d'un passatge que comença la roca, després la travessia de la Durance per arribar a EtrúriaA 16,15.

Els autors del polígraf no es queden de costat: el geògraf Estrabó assenyala que Polibi té quatre passos a través dels Alps, el primer prop del mar Tirrè, el següent "Entre els taurins, que és l'únic que Creua AnníbalA 17 ». Varron, citat pel difunt autor Servi, enumera el pas d'Anníbal entre el dels lígurs i el que va creuar Pompeu per anar a EspanyaA 18. Per la seva banda, Plini el Vell afirma que Anníbal va passar a través dels Alps Penins, és a dir, pel costat suís.A 19, un punt prèviament refutat per Ió15.

Davant de tesis contradictòries, el satíric Juvenal pot ironitzar: "Vés ximple, corre pels Alps escarpats, per finalment divertir els escolars i convertir-te en un tema de declamació.A 20,16 ».

Un altre document d'origen antic és d'interès per als especialistes: la taula de Peutinger, un mapa de les principals carreteres conegudes com a "camins pretorians" de l'Imperi Romà. El fulletó de les carreteres alpines podria ser una còpia d'un mapa que data del segle III. Inclou llocs d'etapes i distàncies expressades en milles romanes al costat italià o en lligues gal·les. L'estudi d'aquest document proporciona informació sobre les principals rutes en ús sota l'Imperi, que els investigadors suposen que van ser dissenyades en camins més antics, existents en temps gals.17.

## Estudis Moderns

### Profusió d'obres

Gairebé oblidada a l'edat mitjana, la qüestió de la ruta d'Anníbal pels Alps és assumida pels estudiosos del segle xvi, amb el redescobriment dels textos de Ió.18, i amb motiu de les Guerres Italianes, que van veure els exèrcits de Carles VIII i Francesc Ier repetir l'antiga gesta19. En una inflació d'obres (més de tres-centes registrades el 1902, més de vuit-centes el 2001), s'han proposat gairebé tots els passatges entre el Pas de Simplon i el Tende Pass. Des del segle xvi fins al xviii, estan principalment a favor del pas de Gran Bernat, el de Mont-Cenis o el de Montgenèvre. Després va ser el torn del Col du Petit-Saint-Bernard, i finalment a partir de finals del segle xix i actual del segle xx, els investigadors afavoreixen dos passos en el sector de Mont Cenis, el Col Clapier, proposat per Jean-Baptiste Perrin, i el Col de Savine-Coche, citat per primera vegada el 1956 per Marc-Antoine de Lavis-Trafford.20. A principis del segle xxi, la web es va fer càrrec de la recerca d'una hipotètica resposta amb molts llocs dedicats.21,22,23.

Per a l'historiador Serge Lancel, "Viatjar a través dels Alps amb l'ivi i Polibi a la mà és una empresa més quimèrica que pretendre trobar el veritable lloc d'Alèsia tractant de fer que el text de Cèsar coincideixi amb un mapa del personal.12 ». Si alguns autors sentien que havien resolt la qüestió definitivament per les seves deduccions de Polibi o Opi, o intentant reconciliar-les costi el que costi, els autors més recents són menys categòrics i més cautelosos i amplien el camp d'estudi a la investigació de camp topogràfic.24.

La presència d'estudiosos en el camp i la publicació de les seves obres, o fins i tot l'ensenyament a l'escola, han influït o provocat tradicions orals locals, segons va informar el conservador del Musée Dauphinois que va conèixer en la dècada de 1950 un habitant del poble de Rochebrune prop de Gap. Aquest últim li va dir que Anníbal havia passat pel seu poble.25. Aquest efecte es troba a l'origen de moltes denominacions locals: "escala d'Anníbal", "font d'Anníbal", "pas d'Anníbal", "muralla d'Anníbal", "torre d'Anníbal" i "roca d'Anníbal", escampada pels Alps i sense valor històric.26.

## Recerca d'elements arqueològics

S'han estudiat els gravats rupestres presents al voltant del massís de Mont-Cenis, al mauriení del costat francès, o a la vall de Susa o la Valcenischia del costat italià, però la recerca de possibles rastres iconogràfics del pas d'Anníbal als Alps no ha donat cap evidència27. S'han trobat gravats de figures armades a la vall de Susa i al lloc d'Alpe Carolei a la Valcenischia, però la seva probable datació s'estén des del segle vii fins al iii aC, i els armaments representats són massa generals (espases, escuts, llances) o massa típics (destrals de mitja lluna) per ser concloents a prop dels de l'exèrcit d'Anníbal. Més aviat, aquests gravats donen testimoni del caràcter guerrer de les poblacions antigues locals.28.

Les rares representacions d'elefants descobertes als Alps franco-italians s'associen amb cites incompatibles amb el segle iii aC: un gravat d'un elefant en una roca a la zona de la vall de Camònica va ser executat durant el període històric, potser al segle xvi. Una altra representació a la "cova de l'elefant" a les gorges de Toulourenc (Drôme) està coberta amb un vel de calcita, i és molt antiga, probablement del Paleolític29.

Un descobriment fortuït es va fer a l'estiu de 1944 en un terreny pantanós prop de Sestriere, a la vall de Susa d'Itàlia. L'excavació d'una trinxera per part de combatents de la resistència italiana va descobrir diversos objectes, incloent-hi torques cèltiques, probablement de l'Edat de Ferro, i un sorprenent ullal d'elefant. El període de conflicte va fer impossible la investigació arqueològica, i els objectes van ser dispersos, només va quedar el seu disseny, i el lloc de descobriment es va omplir després de la guerra. El descobriment d'un ullal d'elefant va excitar les ments dels descobridors, però la seva procedència pot tenir diversos orígens; podria haver estat reportat per mercenaris celtes involucrats en Cartago o en els regnes hel·lenístics.30. La seva desaparició prohibeix qualsevol estudi seriós.

Alguns investigadors recents afirmen haver trobat rastres arqueològics del pas de l'exèrcit d'Anníbal. Així, Aimé Bocquet fa una comparació entre les monedes d'al·lobroge més antigues decorades amb el cap d'un cavall, datades el 130/120 aC, i un model de moneda púnica de Sicília en ús al voltant del 300 aC, també amb un perfil de cavall. Interpreta aquesta similitud com la imitació de les monedes deixades pels soldats d'Anníbal, i ho veu com "una clara evidència de l'empremta profunda i duradora que queda en la ment de la gent".31. En el mateix tipus d'acostament, Geoffroy de Galbert afirma que les dues tombes dels caps celtes de l'època de Tène II i els quatre grans centres de cremació, descobertes el 191032, són els testimonis de baralles que els haurien oposat a Anníbal al Combe de Voreppe33.

## Història de la travessia

### Aproximació i ascensió als Alps

Emboscada en una desfilada (dibuix d'Alfred Rethel, 1907).

Després de creuar el Roine, un cap gal de Transalpí, un Boyan anomenat Magilos per Polibi, o Magal per Titud, ofereix els seus serveis per guiar Anníbal a Itàlia.A 21.

Polibi i Ivi estan d'acord en l'ajuda inicial dels Allobroges, que proporcionen menjar i roba d'abric per a la tropa d'Anníbal. D'altra banda, difereixen en la direcció presa: segons Polibi, Anníbal segueix durant deu dies un rierol –el nom del qual no s'especifica– viatjant sense problemes i en un terreny pla a una distància de vuit-cents estadis, que correspon a uns 150 quilòmetres34, mentre que segons Ivanda, Anníbal es dirigeix a la DuranceA 22.

Els historiadors seguidors de la versió de Polibi consideren que el riu evocat és l'Isère i s'enfronten a una opció addicional per proposar el seu recorregut: per quin banc camina la tropa, amb la hipòtesi que vol evitar qualsevol travessia fluvial, difícil o fins i tot perillosa? Cada carretera té els seus passos difícils: el marge esquerre té un estret pas al Bec de l'Échaillon, l'extrem nord dels Vercors davant de Voreppe, i després creua el Drac, un petit afluent de l'Isère. Pujar pel marge dret requereix creuar l'Isère, i passar l'enduriment de l'Isère contra el Chartreuse, en el lloc de Cularo, el futur Grenoble34.

Després de la progressió en terreny pla, Polibi i Titus Livi coincideixen en les primeres dificultats i enfrontaments amb poblacions hostils: Anníbal comença l'ascens dels Alps en sectors més costeruts, el seu exèrcit s'estén en longitud, en els forts passatges de bèsties de càrrega i cavalls són de vegades víctimes de caigudes col·lectives. La columna va ser

assetjada diverses vegades pels nadius emboscats a les altures i va patir pèrdues significatives. Anníbal va aconseguir portar els atacants cap enrere enviant destacaments a les altures a la nit. Després, com a represàlia, saqueja una ciutat deserta pels seus habitants, s'apodera de tots els subministraments i bèsties de càrrega. Allà va acampar un dia per descansar les seves tropes.A 23.

Molts investigadors han proposat la seva identificació d'aquests llocs d'emboscada, entre els quals: el Col du Chat for Mommsen35, el clus de Voreppe a la cantonada sud-oest de la Chartreuse per Geoffroy de Galbert33, el bec d'Aiton a l'entrada de la vall de l'Arc per Camille Jullian36 o una mica més amunt de l'Arc, a Aiguebelle37 o, a costa de rutes desviades, les gorges del Bourne pel massís de Vercors segons Lazenby38, o el Congost de l'Hyères entre Vimines i Saint-Cassin a l'entrada de la conca de Chambéry segons Aimé Bocquet39.

Anníbal mostrant les planes d'Itàlia als seus soldats, tapís flamenc anònim, catedral de Zamora, c. 1570.

Els emissaris gals vénen al parlament i ofereixen la seva ajuda a Anníbal, que accepta seguir els seus guies. Per precaució, va organitzar la marxa del seu exèrcit en una columna defensiva, amb la seva cavalleria al capdavant, seguida d'elefants i transports, i infanteria pesada a la rereguarda. Aquest arranjament el salva del desastre quan aquests guies el porten a un passatge envoltat de penya-segats on és assaltat. Apartat de la seva avantguarda i equipatge per una nit que va passar protegit d'una roca blanca, Anníbal finalment va repel·lir els atacs, a costa de noves pèrdues en homes i muntures.A 24.

Aquí de nou es proposen diverses localitzacions d'aquesta emboscada segons la suposada ruta: la vall superior de l'Arc per Serge Lancel40, l'estret Siaix excavat a la vall del Tarentaise per l'Isère segons Aimé Bocquet41. I la roca blanca s'identifica per tot arreu: marbres de Villette prop d'Aime, guix de Villarodin a Maurienne, roques al Coll de la Traversette, etc.42.

Els atacs són més rars al final de l'escalada, i només apunten a endarrerits aïllats. El coll nevat s'assoleix el novè dia d'ascens, a l'inici de la posta de sol de les PlèiadesA 25un esdeveniment astronòmic que es produeix a principis de novembre43. Anníbal està estacionat en aquest punt durant dos dies per reagrupar els endarrerits i les bèsties perdudes abans de començar el descens.

Aquí Polibi i Opi situen una escena reconeguda, gairebé teatral, que molts investigadors consideren una pista decisiva per a la identificació del pas, mentre que altres ho veuen només com una posada en escena literària: avançant en un cim que domina el costat italià, Anníbal reviu la moral dels seus soldats esgotats mostrant-los la plana del Po que s'estén davant dels seus ulls i on els esperen poblacions acollidores.A 25.

Baixada del coll
Les aventures del descens fetes per Polibi i Opi coincideixen fins al punt que alguns assumeixen que Opi pràcticament copiava Polibi.44, o que tots dos han compilat el mateix autor, que segons Serge Lancel seria Silenos, company d'Anníbal i testimoni presencial de la travessia dels Alps, font directa de Polibi, i indirecte de Titus Livi a través de Coelius43, o Fabius Pictor45.

Anníbal creuant els Alps, caricatura de John Leech, 1850.

El costat italià ofereix una ruta més curta però més pronunciada que el costat gal. Aviat un obstacle bloqueja l'avanç: un tram de la pista està tallat per una esllavissada, només uns pocs soldats d'infanteria aconsegueixen avançar aferrant-se a la vegetació. Un intent d'evitar una zona de neu ràpidament resulta intransitable: la neu fresca dipositada sobre la neu gelada de l'any anterior es converteix ràpidament sota el trepitjat en un fang relliscós, caigudes col·lectives d'arrossegament d'homes i bèsties. Després d'una nit de bivacs, els homes es comprometen a reconstruir el camí destruït per l'esllavissada.A 26.

A diferència de Polibi, Ivi dóna detalls tècnics precisos, posteriorment ocupats per Silius Italicus, Apià i Ammianus Marcel·lí, i que han causat problemes de comprensió: Ivi indica que la roca és atacada pel foc d'enormes troncs d'arbres i ruixada amb vinagre.A 27. L'anècdota ha estat discutida i fins i tot descrita com a llegendària, tant per la dissolució de la roca per vinagre com per aquests enormes troncs portats a qualsevol lloc en un entorn nu. A més, alguns traductors, inclòs Paul Jal, han assenyalat la dificultat d'entendre diverses paraules utilitzades per ió: la paraula rupis per designar la roca correspondria més a una placa de roca en pla inclinat que a una paret vertical, i no a l'enorme roca descrita per Ammien Marcel·lí.A 28 ; la paraula putrefactio utilitzada per descriure l'acció del vinagre sobre la roca de vegades es tradueix com "dissolució", que sembla absurda.14. No obstant això, aquests punts s'han explicat. El vinagre forma part de l'actual oferta d'antics exèrcits, la seva presència no hauria de sorprendre46. La seva propagació sobre una roca ardent és un procés de fragmentació per xoc tèrmic, descrit per Plini, que es considera que el vinagre és un líquid de naturalesa freda.A 29. Finalment, l'ús d'arbres per al foc dóna una indicació d'altimetria: l'obstacle a creuar ha d'estar en el sòl alpí, una mica per sobre de la línia de l'arbre47.

Després d'un dia d'esforç, el pas es fa suficient per als cavalls i mules que estan estacionats en una pastura de muntanya a sota. Tres dies més fan que el camí sigui transitable pels elefants, i la resta de la tropa completa el descens. En total, la travessia havia durat quinze dies, a costa de grans pèrdues: segons Polibi, Anníbal havia creuat el Roine amb 38.000 homes de peu i més de 8.000 cavalls, només tenia 20.000 homes (12.000 africans i 8.000 espanyols d'infanteria) i 6.000 cavalls quan va arribar als peus dels Alps.48. Hem d'afegir la pèrdua de moltes bèsties de càrrega, amb l'equipatge i els subministraments que portaven. Però Anníbal va aconseguir sorprendre els romans amb la seva irrupció a la Gàl·lia Cisalpina.49. Finalment, va aconseguir que un grup d'elefants travessés els Alps, que només van jugar un paper en la Batalla de Trebia, només per morir durant l'hivern.A 30.

## Itineraris proposats

### Moltes possibilitats

Els investigadors de la ruta tenen pocs elements determinats: Anníbal parteix del curs del Roine, a quatre dies caminant del lloc on el va creuar, un lloc indeterminat i objecte de diverses propostes (cf. Batalla del Roine sobre aquest tema). Va tenir converses amb els Allobroges, en un lloc anomenat "illa", amb una ubicació controvertida. Després d'aproximadament un mes de caminar, va arribar a Itàlia en el territori dels Taurins, situat prop de Torí, o el dels Insubres llavors els Taurins.1. La geografia dels Alps és rica en possibilitats de ruta: partint del Roine, les rutes de penetració dels Pre-Alps són essencialment el curs de l'Isère, el Drôme o la Durance, però la Durance està exclosa, perquè perillosament a prop de l'àrea d'influència de Massalia, aliat de Roma.50. La travessia dels Alps pròpiament dita es pot fer pel Tarentaise (vall superior de l'Isère), pel Maurienne (vall de l'Arc, afluent de l'Isère), o més al sud per les Queyras (vall superior de la Durance i Guil) o la vall de l'Ubaye. Per canviar al costat italià, cada vall ofereix un o més possibles passis51.

Per als investigadors que segueixen Polibi i Riabi a la carta, una de les principals característiques del pas pel qual Anníbal hauria creuat els Alps és la vista des d'un promontori a la plana del Po, que només és possible per a un nombre molt petit de casos. D'altra banda, altres investigadors discuteixen l'abast d'aquesta escena. Atès que la pràctica habitual dels historiadors antics és imaginar discursos plausibles col·locats en boca de personatges històrics, hi hauria poques raons per creure en l'autenticitat absoluta d'aquesta escena, i el gest d'orador que l'acompanya. Tan aviat com sigui possible que l'escena relatada sigui la figura de la retòrica del general que exhorta la seva tropa, un topos de comptes antics, aquest criteri de comparació dels diversos camins possibles no pot conduir a una decisió final.52.

## Haut Roine i Col du Grand-Saint-Bernard

Uns quants viatges pel Col du Grand-Saint-Bernard, o pel Col du Petit-Saint-Bernard.
La hipòtesi de Mommsen.
Vermell: Hipòtesi de Bocquet.

Col du Grand-Saint-Bernard, de descens a Itàlia.

Pujant per l'alt Roine i passant pel pas de Grand-Saint-Bernard, travessem els Alps Penins, els "Alps Poeninae" dels romans. L'escriptor romà Coelius Antipater, citat per Opi, va fer la connexió entre aquest nom i l'adjectiu poenus que significa púnica, i considera que el nom deriva del pas d'Anníbal. Ció critica aquesta etimologia, i dóna com a argument que les tribus locals, els sedunes i els veragres, informen que aquest nom prové del déu Poeninus adorat en els seus cims.A 8. Malgrat Ió, els escriptors posteriors van prendre aquesta etimologia fantasiosa, com Plini el Vell.A 19, Ammien Marcel·líA 31 Isidor de SevillaA 32.

Els investigadors moderns han derivat aquest nom dels "penos gals", "cap, cim, fi", que hauria format un nom de divinitat: Penn. No obstant això, la pronunciació de "poeninus" amb un diftong marcat "œ" impedeix aquest acostament. Dues inscripcions de roca descobertes al municipi de Carona prop de Bèrgam i estudiades el 2008 per Filippo Motta donen suport a la tesi de Titus Livi pronunciant el nom d'una deïtat local: datables dels segles iii - iii aC i escrit en l'alfabet de Lugano utilitzat pels celtes de la Gàl·lia Cisalpina. , les inscripcions semblen ser dedicatòries indígenes dirigides a "poininos" i "poinunei". »53.

Ció planteja una segona raó per refutar el pas pels Alps Penins: venint d'allà, Anníbal hauria arribat al territori de les Salasses, i no entre els Taurins com és admès, diu, per tots els historiadors13.

Aquest pas imposa la més llarga de les rutes entre totes les possibilitats previstes, és incompatible amb els temps de caminar de Polibi i sense correspondència amb les descripcions antigues, la qual cosa justifica el seu desavantatge actual26.

## Ascensió a l'Isère i al Col du Petit-Saint-Bernard

Col du Petit-Saint-Bernard, a 2.188 m.

El Col du Petit-Saint-Bernard, un dels passatges més baixos de la regió (2.188 m), ha estat durant molt de temps un dels favorits del porno; ha estat retingut per historiadors com l'Ettore Pais italià, el W.W. Hyde americà, l'alemany Theodor Mommsen, el francès Francis de Coninck, el geòleg Jacques Debelmas i l'arqueòleg Aimé Bocquet.26. Entre els arguments exposats, Mommsen i Bocquet destaquen l'opulència de les regions al·lògenes creuades, útils per al subministrament d'un exèrcit en marxa. La capa de neu hivernal del coll, una de les més senyalitzades dels Alps, i l'exposició nord/nord-est del costat italià, són elements que encaixen amb la història del descens enmig de la neu coberta de neu fresca54.

El prehistoriador Aimé Bocquet proposa un itinerari per l'Isère, amb un desviament per la conca de Chambéry, itinerari del qual detalla dia a dia les etapes. Rebutja el relat de Titus Livi a favor del de Polibi i també es basa en la Taula de Peutinger, un antic mapa que descriu un viatge a través dels Alps des d'Aosta fins a les ciutats de la vall d'Isère que, segons Bocquet, havia de prendre una ruta més antiga de l'època celta i ja practicable en l'època d'Anníbal. D'altra banda, Bocquet assenyala que Polibi indica que "[Anníbal] va plantar les seves banderes a les planes del Po i entre els insubris".A 33 abans d'atacar els pobles de la regió de l'actual Torí. No obstant això, segons Bocquet, Anníbal va haver de passar pel Petit-Saint-Bernard i arribar als Insubres, a la vall d'Aosta, i no segons l'opinió generalitzada arribar directament entre els taurins, una tribu hostil.55. No obstant això, segons Colette Jourdain-Annequin, el pas petit-sant Bernat condueix a les Salasses i no als Insubres, i el text de Polibi de cap manera invalida una arribada entre els taurins.51.

## Itineraris per la Vall de l'Arc

Rutes previstes per l'Isère i maurienna.

Els defensors d'una ruta que arribava a la latitud de Torí no van avançar Anníbal fins al final de la vall d'Isère i el van fer ramificar-se cap a la vall maurienna, per pujar el curs de l'Arc. Una variant d'aquesta ruta sostinguda per Geoffroy de Galbert travessaria la cadena de Belledonne al Pas de Coche, creuaria el Coll de la Croix-de-Fer i s'uniria al Maurienne a l'actual Saint-Jean-de-Maurienne. Aquesta drecera de 20 quilòmetres es practicava a l'Edat Mitjana a través d'una zona bastant poblada56. No obstant això, els objectes Lancel, el viatge més curt en zones de muntanya no és necessàriament el millor, a causa de l'esforç extra que imposa.57.

L'historiador savoia Jean Prieur veu un avantatge en aquesta ruta desviada per la vall de l'Arc: Anníbal evita els passos de Petit-Saint-Bernard i Montgenèvre, coneguts pels seus oponents, i així pot esperar sorprendre'ls.58. Al fons del Maurienne, els investigadors preveuen tres passos per arribar a Itàlia: el coll de Mont-Cenis (2.083 m), el coll de Petit Mont-Cenis (2.182 m) i el coll de Clapier (2.482 m segons el mapa Michelin, 2.477 m segons el mapa de l'IGN), tot permetent arribar directament als Taurins per la vall de Susa i el curs del Doire ripaire57.

Pas de Mont-Cenis
La tesi del pas pel pas de Mont-Cenis es va beneficiar al segle xix de diversos i prestigiosos suports: de Saussure (1796), Napoleó Ier, J.-L. Larauza (1826), R. Ellis (1853), R. de Verneuil (1873), Camille Jullian (1926)59. No obstant això, com que és poc freqüentada en l'antiguitat i no ofereix la vista de la plana del Po esmentada per Polibi i Opi, ja no es considera un bon candidat.26.

Col Clapier

Col de Clapier (2.477 m), vista de la vall superior de Susa.

Tot i que el més alt dels tres passos, el Clapier satisfà una condició addicional, per oferir una vista de la plana del Po des d'un promontori al costat del pas: als Alps del nord, des de Montgenèvre fins al Grand-Saint-Bernard, només el Col Clapier permetria aquesta vista60.

Aimé Bocquet, partidari del Petit-Saint-Bernard, qüestiona la validesa d'aquest criteri i, a més, afirma que les boires que sovint s'aixequen de la plana del Po impedeixen que es vegi.52. No obstant això, aquesta plana ha estat vista i fotografiada moltes vegades, un exemple que apareix a la pàgina web de Patrick Hunt, professor d'arqueologia a la Universitat de Stanford, dedicat a la seva investigació del pas pel qual Anníbal hauria passat a Itàlia; aquest últim considera el Clapier com l'únic que respon perfectament als textos antics61.

Aimé Bocquet també refuta la hipòtesi de Clapier per raons climàtiques: la ruta que passa per una zona on, encara el 1860, una glacera s'estenia per una gran amplada. No obstant això, a l'inici de la fase calenta de l'època romana, i tenint en compte que hi ha episodis de refredament, la presència o absència d'aquesta glacera que hauria impedit el pas de tropes és difícil d'apreciar62.

No obstant això, des del coronel Perrin el 1883, molts autors s'han unit a aquesta tesi, inclòs el coronel Paul Azan (1902).63, Capità Colin (1904), H. Ferrand (1908), Spenser Wilkinson (1911)64Roger Dion (pel·1962)65El científic suís Eduard Meyer (1958)66Guy Barruol (1996), Denis Proctor (1971)67, F. W. Wallbank (1977), Werner Huss (1985)68 John Francis Lazenby (pel·1998)69.

Col de Savine-Coche
El doctor en medicina i arqueòleg aficionat Marc-Antoine de Lavis-Trafford (1880-1960), es va establir a Bramans, a l'Alta Maurienna.70, resumint el 1958 una sèrie de característiques del pas travessat per Anníbal, extretes dels textos

de Polibi i Opi71 :

tenir un lloc prou gran per al campament d'un exèrcit;
estar al costat gal;
tenen un promontori que ofereix una panoràmica de la plana del Po;
present a l'inici del descens el rastre d'una esllavissada;
ser criat i lliure de pastures;
disposar d'una exposició que permeti la conservació de la neu durant l'estiu;
ofereixen pastures més assolellades;
estar a una distància permetent que una tropa cansada arribi a la plana en tres dies;
al territori dels Taurins.

Només d'una banda el Col Clapier o el seu veí el Col de Savine-Coche, entre la vall del Maurienne i la Vall de Susa, dins del massís de Mont-Cenis, i d'altra banda el Coll de la Traversette situat al nord del Mont Viso i que condueix a la vall superior del Po compleixen la majoria d'aquests criteris.72,71.

Marc-Antoine de Lavis-Trafford, després d'examinar el terreny, va proposar el Col de Savine-Coche, que complia més criteris que el Col Clapier: tots dos emmarcaven un promontori des del qual es podia veure torí i estaven a prop de la conca del llac Savine, propici per a l'establiment d'un campament. Però Savine-Coche també presenta un vast camp de neu a l'ombra, tartera i una mica més avall d'una pastura alpina on la tropa podria haver volat. Si Serge Lancel considera com a vanitós un plantejament massa literalista en tot el massís alpí, admet els arguments de Lavis-Trafford com a satisfactoris per decidir els passos accessibles des del Maurienne, i per tant abandona la tesi del Col Clapier a favor de Savine-Coche.57, seguit el 1964 per Eduard Meyer, antic partidari de Col Clapier73El 1968, de Jean Prieur58 i per Geoffroy de Galbert el 200574.

Itineraris per l'alta Durance

Hipòtesis de ruta per l'alta Durance o l'Ubaye.

Els autors que es basen en les indicacions geogràfiques de Riad proposen rutes del sud, que agafen la Durance i la travessen, en un lloc impossible de localitzar, ja que els possibles forats a la Durance superior són nombrosos. Des d'aquesta vall s'hi poden accedir diversos passos, entre els quals hi ha el coll de Montgenèvre.75. Per arribar a la Durance a nivell del solc de buit, es preveuen diverses rutes: des de l'Isère, si s'inicia des del territori d'al·lobroge, i deixant-lo pujar el Drac, o des del Drôme, per complir amb la menció dels Tricastines que fa Iva, pel que es converteix en època romana el camí dels Alps76.

Col de Montgenèvre
El coll de Montgenèvre permet anar des del final de la vall de Durance fins al del doire ripaire que uneix el Po a Torí. Té l'avantatge de ser, amb una altitud de 1.850 metres, un dels passos més baixos dels Alps. Ha estat freqüentat des de l'antiguitat, com ho demostren les traces d'un oppidum a la muntanya Quitaine sobre la plana que s'estén fins al nivell del pas.76.

Theodor Mommsen admet que l'accés des del Roine i l'Isère pel Coll de Mongenèvre és el més curt, però no el conserva a causa del pas per les difícils i estèrils valls del Drac i la Romanxa per arribar a la vall superior de la Durance, que considera que no afavoreix el subministrament de l'exèrcit d'Anníbal a mesura que avança.35.

El tinent coronel Eugène Hennebert, en el seu Vie d'Hannibal, publicat el 1870 i recentment reeditat, preveu un pas pel Coll de Montgenèvre, admetent que ha de descuidar el detall de la visió de la plana del Po, impossible des d'aquest pas. La ruta que esbossa comença des de Montélimar, passa per la vall alta dels Eygues i s'uneix al solc de Gap i la Durance77. És disputat per Max Prado, que prefereix agafar la vall del Drôme i després la de la Durance, per creuar el coll de Montgenèvre, que considera el millor candidat entre les rutes possibles, amb la seva pujada gradual, la seva

altitud moderada i la seva antiga assistència78.

Col de la Traversette

Col de la Traversette.

L'embriòleg Sir Gavin de Beer (1899-1972), en les seves obres publicades el 1956 i 1969, rebutja la lectura isara que fa Riad, i assimila els skares de Polibi als Eygues, afluent del Roine.79, transcrit a l'Edat Mitjana com "Equeris" (1278), "Icaris" (1321), "Yquarum" (1393) i "Yguaris" (1414). S'uneix als autors que admeten la ruta pels druentia assimilats a la Durance11 i ofereix una ruta al sud dels Alps, que discorre al llarg del Drôme fins a l'altura de Die, i després s'uneix a la Durance pel Col de Grimone. La ruta adoptada per de Beer surt de la Durance, que portaria al Coll de Montgenèvre, i surt d'aquesta vall cap a Guillestre cap a les Queyras, puja pel Guil i creua el Coll de la Traversette, prop del Mont Viso80. L'alçada d'aquest coll (2.947 m), preferent al Coll de Maria, garanteix segons de Beer la presència de neu coberta de neu durant el pas d'Anníbal81.

No obstant això, la seva hipòtesi, encara que considerada admissible per alguns82,83,84, és disputat, fins i tot a Anglaterra. Serge Lancel destaca especialment la dificultat d'accés a aquest pas, una estreta bretxa que travessa una cresta entre pendents molt pronunciats i dubtes que els elefants l'haguessin pogut creuar.85.

La hipòtesi d'una travessia pel Coll de la Traversette, tot i que abans es considerava poc probable, la va presentar William Mahaney a principis del 2016 en un estudi amb dades geològiques, biostratigràfiques, geoquímiques i microbiològiques. Aquests ressalten, en un pantà situat immediatament sota el pas, la presència d'una capa de fang excepcionalment pertorbat enriquit amb matèria orgànica. Aquesta capa sedimentària es caracteritza per una forta presència de bacteris Clostridium, típics dels mamífers. Les diverses observacions d'aquest estudi indiquen, per tant, el pas pel Coll de la Traversette de potencialment diversos milers d'animals, inclosos cavalls. La datació per carboni-14 situa les mostres entre 2070 +/- 31 BP i 2530 +/-90 BP, és a dir, un rang entre -80 +/- 31 i -580 +/-9086,87,88, un gran període que inclou els passatges dels Alps pels gals el 225 aCA 34, per Anníbal el 218 aC o per Àsdrubal Barca el 207 aC, per als llistats pels historiadors. El treball del micro biòleg Chris Allen donaria suport a aquesta hipòtesi89.

Col de Malaure

El 1994, Jean-Pierre Renaud va proposar una ruta pel marge dret de la Durance i una travessia de les Queyras, amb una pujada al llarg del torrent de bouchet a l'actual poble d'Abriès per arribar al Coll de Malaure (2.536 m), significativament inferior a la de la Traversette i que condueix a la regió de Torí a través de la vall de Pellice. . El coll ofereix una vista curta i directa de la plana del Po i hi ha en el descens un promontori adequat per a la famosa arenga d'Anníbal.90.

Itineraris per l'Ubaye, Lache o Mary

La vall de Maira vista des del mont San Bernardo.

S'han considerat diverses variants de la ruta per la Durance, que deixen la vall superior de la Durance per pujar per la vall de l'Ubaye. Els defensors d'aquesta solució es basen en Opi i també en els antics geògrafs Estrabó, que es refereix a Polibi.A 17, i Varron, citat pel difunt autor ServiusA 18. Aquesta última llista de sud a nord de la llista de passos que creuen els Alps en l'antiguitat, i citen en segon lloc el pas pres per Anníbal, després del dels lígurs, que és

probablement el Col de Tende. No obstant això, diversos passis del sud són possibles candidats.91.

L'accés al Coll de Larche (1.991 m) és des de l'Ubaye girant cap a la vall d'Ubayette. Arguments a favor d'aquest forfet són l'accessibilitat hivernal i la seva relativa facilitat d'accés, amb pendents progressius tant en els costats gal com italià, el que hauria estalviat l'esforç dels elefants. Per la seva posició sud, el Coll de Larche podria ser aquest segon pas92. No obstant això, no condueix directament a la zona de Torí, sinó que té vistes a la vall de la Stura di Demonte i Coni. A més, l'historiador i arxiver Georges de Manteyer assenyala que cal prendre el camí del coll de Larche per passar el congost del Combe de Meyronnes, l'enfocament "estret i desolador" del qual considera dissuasiu. En un llarg article de 1944, de Manteyer descriu detalladament una ruta pel Roine des de Viena, ramificant-se per pujar al Drôme i el seu afluent el Bez, el Col de Grimone, la conca del Drac, després la Durance i l'Ubaye. Al final, va descartar una travessia pel Coll de Roure, en absència d'un camí que li servís, i en canvi va veure passar Anníbal pel Coll de Maria (2.613 m), baixar a la Val Maira, obrir-se a la plana del Po i dirigir-se cap a Torí.91.

Posteritat
Evocacions artístiques

Les inscripcions a les roques al fons del Bonaparte creuant el Gran Sant Bernat de David (1800).

A l'inici del primer llibre de La trágica93, d'Aubigné, basant-se en particular en el relat de Ivi, compara el seu atac literari a l'Església Romana amb el pas dels Alps d'Anníbal.

Si Francisco de Goya va pintar el 1770 la plana italiana vista per Anníbal des del pas94, és a partir del segle xix i amb l'impuls conqueridor de Napoleó Ier que el pas dels Alps es converteix en l'episodi més important de la vida d'Anníbal com a subjecte artístic95. L'evocació d'aquest últim pel pintor David, en la sèrie de pintures Que Bonaparte creua el Gran Sant Bernat (1800-1803), és al·lusiva: les roques de l'esquerra sota els peus del cavall de Napoleó que creua el Gran Pas de Sant Bernat van gravar els noms dels conqueridors que van aconseguir aquesta gesta: Napoleó, Anníbal i Karolus Magnus (Carlemany).96)97.

El 1812, el pintor britànic William Turner ho va prendre com a pretext per a una composició de paisatge i il·luminació de muntanya en condicions excepcionals a la seva tempesta de neu, subtitulada Anníbal creuant els Alps.95.

Més tard, Éloi Firmin Féron el 1833, Bénédict Masson el 1881 i Albert Charpentier el 1905 van pintar pintures que mostraven Anníbal i el seu exèrcit passant pels Alps.98, però són marginals en comparació amb els molts il·lustradors del segle xix, Henri Motte, Alfred Rethel, Nicolo Sanesi, John Cousen, Gottlob Heinrich Leutemann, Adrien Marie, Nikolaus Knilling, Kaspar Braun i Friedrich Schneider, que representen en imatges les condicions de la travessia i fan restitucions amb finalitats arqueològiques95.

Anníbal creuant els Alps pintant i dibuixant

Jacopo Ripanda, Anníbal creuant els Alps (al voltant de 1510).

Francisco de Goya, victoriós Anníbal contempla Itàlia per primera vegada des dels Alps (1771).

William Turner, Tempesta de neu: Anníbal i el seu exèrcit creuant els Alps (1812).

Dibuix d'Alfred Rethel (1842).

Manifestacions i celebracions

Al segle xx, diverses manifestacions més o menys folklòriques intenten reconstruir el pas d'Anníbal, per passos suggerits pels historiadors. Són gestes més esportives i mediatitzades que arguments convincents d'aquest passatge. Entre aquestes, les reconstruccions amb un elefant són fetes per aficionats apassionats: el 1935, el nord-americà Richard Halliburton creua el Gran Pas de Sant Bernat; el juliol de 1959, el jove estudiant anglès John Hoyte va intentar accedir al Col du Clapier, el va abandonar a causa del risc de caiguda de roques, i després va creuar el Col du Mont Cenis.99 ; Jack Wheeler va passar el Col du Clapier el 1979100.

El 21 d'agost de 2021, el domador Darix Togni surt de Susa a Itàlia, amb tres elefants i dos camells del seu circ, s'atura a la vall de la Clarea i després arriba en 12 hores de pujada al Col du Clapier.101.

El 1985, l'expedició Annibal 85 va inaugurar una ruta de senderisme entre el Col du Clapier i el Coll de la Mayt, marcada per deu plaques metàl·liques commemoratives.101. Més recentment, la incursió d'Anníbal organitzada cada any des de l'any 2000 és una cursa esportiva que uneix Lió amb Torí.102.

El 2006, una expedició sota l'ègida de l'historiador hispano-alemany Pedro Barceló i l'alemany Jörg Altekruse va estudiar els problemes logístics i de subministrament d'Anníbal liderant dos elefants, acompanyats de bous carregats amb els seus farratges, cavalls i cabres. Altekruse va fer un documental emès a Arte el 19 de maig de 2007.103.

Notes i referències

Referències antigues

? Ciceró, De divinatione, 1, 49
? Cornelius Nepos, Anníbal, 13
? Polibi, Història General, Llibre III, 10-12
? Polibi, Història General, Llibre III, 11
? Polibi, Història General, Llibre III, 12
? Revenir plus haut en :ha i b Appian, Hannibalica, I, 4
? Polibi, Història General, Llibre III, 39
? Revenir plus haut en :ha i b Ción, Història Romana, XXI, 38
? Estrabó, Geografia, IV, 1, 11; Florus, Abrégé d'Histoire romaine, I, 37
? Ción, Història Romana, XXI, 31
? Juli Cèsar, Bellum Gallicum, I, 10
? Silius Italicus, Púnica, llibre III, c. 456–556, en línia [arxiu]
? Cornelius Nepos, Vida dels Grans Capitans, "Anníbal", III, en línia [arxiu]
? Aureli Víctor, De viris illustribus, XLIII, en línia [arxiu]
? Orose, Històries contra els pagans, IV, 14
? Ammien Marcel·lí, llibre XV, 10, 9–11
? Revenir plus haut en :ha i b Estrabó, Geografia, IV, 6, 12, en línia [arxiu]
? Revenir plus haut en :ha i b Servius, Comentaris sobre l'Eneida, X, 13, en línia [arxiu]
? Revenir plus haut en :ha i b Plini el Vell, Històries Naturals, III, 17, 123
? Juvenal, Sàtires, 10
? Polibi, Història General, III, 44; Ció, XXI, 29
? Ció XXI, 31
? Polibi, III, 50, 3; Ció, XXI, 32, 8
? Polibi, III, 53; Livi, XXI, 34
? Revenir plus haut en :ha i b Polibi, III, 53, 9; Ària, XXI, 35, 4
? Polibi, III, 53; Ció, XXI, 36
? Livi, XXI, 37, 2
? Ammien Marcel·lí, XV, 10, 11
? Plini el Vell, Històries Naturals, II, 59, 2; III, 21, XXIII, 27, 4
? Polibi, III, 15; Ció XXI, 55-56
? Ammien Marcel·lí, llibre XV, 9-11
? Isidor de Sevilla, Etimologia, llibre XIV
? Polibi, Història General, Llibre III, 56
? Polibi, Història General, Llibre III, 9: "Abans que Anníbal s'hi acostés, els gals que habitaven a les ribes del Roine havien passat aquestes muntanyes més d'una vegada, i les acabaven de passar recentment per unir-se als gals al voltant del Po contra els romans".

Referències modernes

? Revenir plus haut en :ha i b Jourdain-Annequin 2011, pàg.
? Tarpin 2011, pàg.
? Tarpin 2011, pàg. 44
? Lancel 1995, p. 51
? Tarpin 2011, pàg. 41
? Maria Gambaria i Rubat Borel 2011, p. 64
? Prado 2011, pàg.
? Revil Baudard 2011, pp. 57-58
? Filippo Maria Gambari i Francesco Rubat Borel, Les Gaulois des deux versant des Alpes, 2011, p. 61
? Lancel 1995, pàg.
? Revenir plus haut en :ha b i c Leveau i Mercalli 2011, pàg.
? Revenir plus haut en :ha i b Lancel 1995, pàg.
? Revenir plus haut en :ha i b Lancel 1995, pàg. 126
? Revenir plus haut en :ha i b Tarpin 2011, pàg. 48
? Revenir plus haut en :ha i b Tarpin 2011, pàg. 55
? Dalaine 2011, pàg.
? de Coninck 1999, pp. 47–48

? Lancel 1995, pàg.
? Tarpin 2011, pàg. 52
? «History of Lavis-Trafford Cottage» (en anglès) el chalet-lavis-trafford.com (consultat el 19 de març de 2012)
? Alguns llocs: "Anníbal als Alps" [arxiu]
? «Itinerari d'Anníbal durant la travessia dels Alps el 218 aC». [arxiu]
? «Pàgina web d'Aimé Bocquet dedicada a la travessia dels Alps d'Anníbal» [arxiu].
? Dalaine 2011, p. 128
? Jospin i Dalaine 2011, p. 10
? Revenir plus haut en :ha b c i d Jourdain-Annequin 2011, pp. 72-76
? Arcà 2011, pp. 69-70
? Arcà 2011, p. 74
? Arcà 2011, pp. 70-71
? Maria Gambaria i Rubat Borel 2011, pp. 66-67
? Bocquet 2009, pàg.
? Hippolyte Müller, tombes gal·les del Tène II descobertes als peus dels Balmes de Voreppe, biblioteca municipal de Grenoble, citades per de Galbert 2005, p. 10
? Revenir plus haut en :ha i b Per Galbert 2005, p. 11
? Revenir plus haut en :ha i b Lancel 1995, pàg.
? Revenir plus haut en :ha i b Theodor Mommsen, Història Romana III, 4, en línia [arxiu]
? Camille Jullian, Histoire de la Gaule, tome I, París, 1920, p. 480
? E de Saint-Denis, Encore l'itinéraire transalpin d'Hannibal, Revue des études latines, 51, 1974, p. 141
? John Francis Lazenby, La guerra d'Anníbal. Una història militar de la Segona Guerra Púnica, Warminster, 1978, p. 42
? Bocquet 2009, pàg.
? Lancel 1995, p. 130
? Bocquet 2009, pp. 138-141
? Jourdain-Annequin 2011, p. 72
? Revenir plus haut en :ha i b Lancel 1995, pàg.
? Paul Jal, traducció de ió, llibre XXI, 1988, Les Belles Lletres, (ISBN 2-251-01345-8), p. XVI-XVII
? Lancel 1995, p. 50
? Lancel 1995, pàg.
? Leveau i Mercalli 2011, pp. 99-101
? Bocquet 2009, p. 40.
? Lancel 1995, pàg.
? Ivi a Ab Urbe condita libri, llibre XXI, 31-32, diu que va creuar la Durance, però no que el va seguir.
? Revenir plus haut en :ha i b Jourdain-Annequin 2011, pàg.
? Revenir plus haut en :ha i b Bocquet 2009, pp. 147-148
? Francesco Rubat Borel, Poininos/Poeninus, un faux ami entre la langue celtique et Poeni, le nom des Carthaginois, in Hannibal et les Alpes, Infolio, 2011, (ISBN 978-2-88474-244-3), p. 90-93
? Bocquet 2009, pàg. 151
? Bocquet 2009, pàg.
? de Galbert 2005, pàg.
? Revenir plus haut en :ha b i c Lancel 1995, pp. 132-133
? Revenir plus haut en :ha i b Anterior 1968, pp. 57-58
? de Galbert 2005, p. 39
? Hipòtesi maurienna (Anníbal als Alps) [arxiu]
? "Hannibal Expedition - Stanford Alpine Archaeology Project 2006 Field Report" [archive], on Patrick Hunt.net (consultat el 20 de març de 2012)
? Leveau i Mercalli 2011, p. 104
? Paul Azan, Anníbal als Alps, París, 1902, p. 107
? Spenser Wilkinson, Marxa d'Anníbal pels Alps, 1911
? Roger Dion, La voie Héracléenne et l'itinéraire transalpin d'Hannibal, coll. Latomus, LVIII, Bruxelles, 1962, p. 538
? Eduard Meyer, Hannibals Alpenübergang, Museu Helveticum, 1958, p. 241
? Denis Proctor, Marxa d'Hannibal en la Història, Oxford, 1971, pp. 48-51
? Werner Huss, Geschichte der Khartager, Munic, 1985, p. 305
? John Francis Lazenby, La guerra d'Anníbal: una història militar de la Segona Guerra Púnica, 1998, p. 47 [read online[arxiu]]
? Lloc amateur de Bramans The Doctor of Lavis-Trafford [arxiu]
? Revenir plus haut en :ha i b Leveau i Mercalli 2011, pàg.
? Arcà 2011, p. 69
? Eduard Meyer, Noch einmal Hannibals Alpenübergang, Museum Helveticum, 1964, pp. 99-100

? de Galbert 2005, pàg.
? Leveau i Mercalli 2011, p. 105
? Revenir plus haut en :ha i b Prado 2011, pp. 171-174
? Eugène Hennebert, Histoire d'Hannibal, Volum 1, 2010 (1re ed. 1870), Kessinger Publishing, (ISBN 1160106444)
? Prado 2011, p. 163
? de Beer 1969, pp. 132-135
? de Beer 1969, pàg.
? Leveau i Mercalli 2011, p. 102
? Cecil Torr, Anníbal creua els Alps, The University Press, 1924.
? Général Augustin Guillaume, "Annibal traverset les Alpes", Bulletin de la Société d'études des Hautes-Alpes, 1964, pp. 74-91; rééd. La Tronche-Montfleury, 1967, p. 93.
? John Prevas, Anníbal creua els Alps. La invasió d'Itàlia i la Segona Guerra Púnica, Nova York, ed. Da Capo Press, 2001 (ISBN 0306810700)
? Lancel 1995, pàg.
? (ca) W.C. Mahaney, C.C. R. Allen, P. Pentlavalli i A. Kulakova, "Evidència biostratigràfica relativa a la vella qüestió de la invasió d'Itàlia d'Anníbal, I: història i reconstrucció geològica", Arqueometria, 1er gener de 2016, n/a–n/a (ISSN 1475-4754, DOI 10.1111/arcm.12231, read online [archive], consultat l'11 d'abril de 2016)
? (ca) W.C. Mahaney, C.C. R. Allen, P. Pentlavalli i A. Kulakova, "Evidència biostratigràfica relacionada amb la vella qüestió de la invasió d'Itàlia d'Anníbal, II: biomarcadors químics i signatures microbianes", "Arqueometria, 1er gener de 2016, n/a–n/a (ISSN 1475-4754, DOI 10.1111/arcm.12228, read online [archive], consultat l'11 d'abril de 2016)
? Hervé Morin, "Du crottin dans le sillage d'Hannibal", Le Monde.fr, 11 d'abril de 2016 (ISSN 1950-6244, read online [archive]", consultat l'11 d'abril de 2016)
? "Anníbal no hauria creuat els Alps a través de Suïssa" [arxiu], el lematin.ch, 6 d'abril de 2016 (consultat el 15 de novembre de 2020).
? Jean-Pierre Renaud, « Reconnaissance de l'itinéraire d'Hannibal, du Rhône au dernier col alpin », Bulletin de la Société d'études des Hautes-Alpes, 1994, pp. 57-115 ; Archéologia, 1996 no 324, Éditions Faton; Renaud 2013.
? Revenir plus haut en :ha i b Georges de Manteyer, « La traversée des Alpes par Hannibal », Bulletin de la société d'études des Hautes-Alpes, 1944, pp. 21-26.
? «Itinerari d'Anníbal durant la travessia dels Alps el 218 aC». [archive] (consultat el 20 de març de 2012).
? Tràgic, "Misèries", primers versos llegits en línia.
? «Francisco de Goya, Anníbal el Conqueridor, veient Itàlia des dels Alps per primera vegada» [arxiu], el eeweems.com (consultat el 22 de març de 2012)
? Revenir plus haut en :ha b i c Vlad 2011, p. 124
? Glyn S. Burgess i Anne Elizabeth Cobby, "Le Pelerinage de Charlemagne / (El pelegrinatge de Carlemany)", a La peregrinació de Carlemany i Aucassin i Nicolette, Routledge, 17 de juny de 2019 (ISBN 978-0-429-06100-4, read online [archive]), pp. 29–722
? Vlad 2011, p. 116
? "Les exposicions del Musée dauphinois - Hannibal et les Alpes" [archive], el www.musee-dauphinois.fr (consultat el 22 de març de 2012)
? John Hoyte, Trunk road for Hannibal: with a elephant over the Alps, 1960, Geoffrey Bles; Algunes fotos d'aquest lloc [arxiu]
? Dalaine 2011, pàg.
? Revenir plus haut en :ha i b Arcà 2011, pp. 79-80
? «Incursió d'Anníbal. The Foundations of the Hannibal Raid" [arxiu], el www.raidhannibal.com (consultat el 22 de març de 2012)
? Jörg Altekruse, 2006, "Els elefants d'Anníbal", el www.arte.tv (consultat el 4 d'abril de 2012)

Bibliografia
Autors antics

Polybius, Història General (llegiu en línia [arxiu]), Llibre III
Ària, Història Romana [detalls de les edicions] [read online [archive]], XXI, 31-38
Silius Italicus Silius Italicus, Els Púnics (trans. Nisard, 1878) [arxiu] a Remacle.org

Autors moderns
: document utilitzat com a font per a aquest article.
El nombre d'autors que han abordat la qüestió del pas d'Anníbal és pletòric. Aquí només se citen els autors recents que

apareixen a l'article.

Gavin de Beer, Alps i elefants, marxa d'Anníbal, 1956, (ISBN 9781111860257)
(ca) Gavin de Beer, Anníbal. La lluita pel poder a la Mediterrània, Londres: Tàmesi i Hudson, 1969
Aimé Bocquet, Anníbal entre els Al·lòbuls: 218 aC. La Grande Traversée des Alpes, Montmélian, La Fontaine de Siloé, 2009, 221 p. (ISBN 978-2-84206-419-8, read online [archive])
Francis de Coninck, Anníbal. La traversée des Alpes par la Tarentaise et le col du Petit-Saint-Bernard, Saint-Romain-en-Gal, Armine-Ediculture,, 1999, 191 p. (ISBN 2-910331-00-8)
Geoffroy de Galbert, Hannibal en Gaule, Grenoble, éd. de Belledonne, 2005, 196 p. (ISBN 2-911148-65-7)
Eugène Hennebert, Histoire d'Hannibal, 1870, Kessinger Publishing, reimprès el 2010, (ISBN 1160106444)
Jean-Pascal Jospin (dir.) i Laura Dalaine (dir.), Hannibal et les Alpes, une traversée, un mythe, Vicence (Italie), Infolio éditions, 2011, 144 p. (ISBN 978-2-88474-244-3)

Michel Tarpin, «Hannibal, les sources antiques et la construction d'un mythe », in Hannibal et les Alpes, une traversée, un mythe, Infolio éditions, 2011
Mégane Revil Baudard, «Polybe et Tite-Live», in Hannibal et les Alpes, une traversée, un mythe, Infolio éditions, 2011
Filippo Maria Gambaria i Francesco Rubat Borel, "Els gals dels dos vessants dels Alps", a Anníbal i els Alps, una travessia, un mite, Infolio edicions, 2011
Andrea Arcà, "Homes en armes i armes en l'art rupestre de la Segona Edat del Ferro a la Vall de Susa i valcenischia", a Anníbal i els Alps, una travessia, un mite, Infolio edicions, 2011
Philippe Leveau i Luca Mercalli, "Anníbal i els Alps: la identificació del pas creuat i el seu context ambiental", a Anníbal i els Alps, una travessia, un mite, Edicions Infolio, 2011
Petruta Vlad, "Anníbal, arquetip de la imaginació heroica", a Anníbal i els Alps, una travessia, un mite, Edicions Infolio, 2011
Laura Dalaine, "Per quin pas va passar Anníbal? Literatura interminable... ", in Hannibal et les Alpes, une traversée, un mythe, Infolio éditions, 2011

Colette Jourdain-Annequin, "Hannibal et la découverte de l'interland alpin" in Quand les Grecs et les Romains découverteait les Alpes, Picard, 2011 (ISBN 978-2-7084-0836-4)
Serge Lancel, Anníbal, París, Fayard, 1995, 396 p. (ISBN 2-213-59550-X)
Marc-Antoine de Lavis-Trafford, Le col alpin traverse par Hannibal, son identification topographique, Belley, imprimerie du Bugey, 1958
Max Prado, Hannibal, l'énigmatique traversée des Alpes : essai, Grabels, PGH, 2011, 216 p. (ISBN 978-2-9523514-4-7 i 2-9523514-4-9)
Jean Prieur, La province romaine des Alpes cottiennes, Villeurbanne, R. Gauthier, 1968
Jean-Pierre Renaud, Itinéraire transalpin d'Hannibal : énigme et résolution géographique, Tunis, École Normale Supérieure de Tunis (and Centre de Publication Universitaire de la Manouba), 2013, 412 p. (ISBN 978-9973-37-747-0)

Vegeu també
Articles relacionats

Expedició d'Anníbal Alpí Britànic, demostració de John Hoyte el 1959

Enllaços externs

Recurs geogràfic:

Atles digital de l'Imperi Romà [arxiu]